

ՀՏԴ : 7(479.25)(091) + 74/76(479.25)

DOI <https://doi.org/10.52853/25792830-2021.1-116>

**ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ
ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐԱՎԵՍՏԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԱԳՅԱՆ*

Հայ արվեստագիտական մտքի զարգացումը հասել է այն մակարդակին, երբ հրատապ կարիք է զգացվում գոնե համառոտ կերպով ուրվագծելու նրա անցած ուղին, իմաստավորելու նրա փորձը, արժևորելու մշակութային նշանակությունը: Այդ խնդրի մասնավոր, լոկալ ասպեկտներից է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի դերը նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի ուսումնասիրության գործում: Զանազան գիտական նախագծերի մշակմանն ու իրականացմանն ուղղված իր բազմամյա գործունեության ընթացքում ինստիտուտն զբաղեցրեց տվյալ բնագավառում առաջնային տեղը՝ նմանատիպ այլ հաստատություններից առանձնանալով թե՛ իր զուտ ակադեմիական կարգավիճակով և թե՛ իր աշխատանքի մասշտաբներով և արդյունքներով:

Քանալի բաներ – հայ արվեստագիտության պատմություն, նոր և նորագույն շրջանի հայ կերպարվեստ, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ:

Ներածություն

Հայ արվեստագիտական մտքի զարգացումը հասել է այն մակարդակին, երբ հրատապ կարիք է զգացվում գոնե համառոտ կերպով ուրվագծելու նրա անցած ուղին, իմաստավորելու նրա փորձը, արժևորելու մշակութային դերն ու նշանակությունը: Մասնավորաբար դա վերաբերում է նոր և նորագույն շրջանի ազգային կերպարվեստի պատմությանը, որը երբևէ չի դարձել գիտական հատուկ ուշադրության առարկա: Սույն հոդվածում փորձել ենք մասամբ լրացնել այդ բացը և դիտարկել այն դերը, որը նշված բնագավառում կատարել և շարունակում է կատարել դրա առաջատարը՝ ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտը¹:

Անշուշտ, վերջինս, իբրև ակադեմիական հիմնարկ, կտրուկ առանձնանում է տվյալ ոլորտում մասնագիտացող նմանատիպ մյուս հաստատություններից: Սակայն ինստիտուտի ուրույն դիրքը, նրա ներկայիս անունն ու հեղի-

* ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու, avart@rambler.ru, հոդվածի ներկայացման օրը՝ 21.12.2020, գրախոսման օրը՝ 25.01.2021, տպագրության ընդունման օրը՝ 03.02.2021:

¹ Սույն հոդվածը խնդիրն արծարծելու առաջին փորձն է: Նրա մանրակրկիտ, հանգամանալի քննությունը, մեր համոզմամբ, կպահանջի ավելի ընդարձակ ուսումնասիրություն:

նակությունը ձեռք են բերվել ոչ միայն սոսկ կարգավիճակի շնորհիվ, այլև բազմամյա գործունեության, զանազան գիտական ծրագրերի, հետազոտական, հրատարակչական, կազմակերպչական և բազում այլ նախաձեռնումների մշակման և իրագործման արդյունքում:

Իհարկե, նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի պատմական ուսումնասիրությունն սկիզբ է առել Արվեստի ինստիտուտի և նույնիսկ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումից (1943) ավելի վաղ: Եթե չհաշվենք այն բազմաթիվ քննադատական հոդվածները, որոնք անմիջապես արձագանքում էին ժամանակի ստեղծագործական կյանքին, ապա կարող ենք ասել, որ նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի պատմությունն ամփոփելու, նրա հիմնական տեսակներն ու ժանրերն առանձնացնելու, առավել խոշոր, նշանավոր վարպետների արվեստը բնութագրելու անդրանիկ համակարգված փորձերը վերաբերում են 1930-ական թվականներին: Այդպիսին է, օրինակ, 1939-ին լույս տեսած «Очерки по истории искусства Армении» ոչ ծավալուն ժողովածուն, ուր ակնարկների ձևով ներկայացված էր նաև XIX–XX դարերի հայ կերպարվեստը²: Մասնագիտական գրականության պակասի պայմաններում խիստ սպասված այս գիրքը, այդուհանդերձ, զերծ չէր նեղ ըմբռնումներից, գեղարվեստական երևույթները բացառապես սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ազդեցությամբ պատճառաբանելու միտումից, գեղագիտական ուղղագիծ մեկնաբանություններից, որոնք մեծապես բնորոշ էին այդ տարիների խորհրդային, այդ թվում՝ հայ արվեստագիտական գրականությանը:

1948-1958 թվականներ

Մեր հարցի նախապատմությունը, հավանաբար, պետք է սկսել 1948 թվականից, երբ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահության որոշմամբ կազմակերպվեց Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորը: Կարճատև ընդհատումով այն գործեց շուրջ տասը տարի՝ 1958-ին վերաճելով առանձին ինստիտուտի: Սեկտորի հետազոտությունները ներառում էին ինչպես միջնադարյան, այնպես էլ նոր և նորագույն շրջանի հայ կերպարվեստը, որի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ եղան արվեստաբաններ Մինաս Սարգսյանը, Եղիշե Մարտիկյանը, Ռուբեն Դրամբյանն ու Վահան Հարությունյանը: 1950-ական թվականներին նրանք պաշտպանեցին XIX–XX դարերի ազգային արվեստին նվիրված առաջին թեկնածուականատենախոսությունները³, որոնց հիման վրա հետագայում լույս տեսան

² Очерки по истории искусства Армении. Сборник статей. М.–Л., 1939, стр. 56–100:

³ Ինստիտուտի պատմության ընթացքում նրա աշխատակիցներն ու ասպիրանտները պաշտպանել են մի քանի տասնյակ թեկնածուական և ընդամենը երկու դոկտորականատենախոսություն, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են նոր և նորագույն շրջանի հայկական կերպարվեստին: Դրանք են Ն. Ստեփանյանի և Ա. Աղասյանի համապատասխան աշխատությունները: Տե՛ս **Степанян Н.** Искусство Армении: черты историко-художественного развития. Автореф. ...докт. искусствоведения. М., 1987,

Մ. Սարգսյանի «Հայկական և ռուսական կերպարվեստի կապերը XIX–XX դարերում»⁴, Ռ. Դրամբյանի «Եղիշե Թադևոսյան (կյանքը և ստեղծագործությունը)»⁵, Ե. Մարտիրոսյանի «Ստեփան Աղաջանյան»⁶ մենագրությունները: Բացի այդ՝ սեկտորի գոյության օրոք հրատարակվեցին նկարիչներ Գևորգ Բաշինջադյանի, Մարտիրոս Սարյանի, Գաբրիել Գյուրջյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը լուսաբանող ամփոփ աշխատանքներ⁷:

Ինչ խոսք, գաղափարամեթոդաբանական առումով այդ աշխատանքներն այսօր մեծապես հնացած են թվում՝ կրելով հայրենի հումանիտար մտքի քաղաքական անազատության կնիքը: Սակայն դրանց շարքում կան իսկապես օբյեկտիվ, գիտական բարեխղճությամբ կատարած և գրեթե բացառապես սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված հետազոտություններ, որոնք մինչ այժմ չեն կորցրել ճանաչողական արժեքը, երբեմն էլ՝ կոնկրետ վերլուծությունների, գնահատականների արդիականությունը⁸: Հայ արվեստի նշանավոր դեմքերին հանրությանը ներկայացնելու այդ անդրանիկ փորձերը պարզապես անհրաժեշտ էին որպես հիմնաքարեր՝ ժամանակակից հայ արվեստագիտության վերնակառույցը կանգնեցնելու համար:

Խորհրդային Միության Կոմկուսի XX համագումարին (1956) հաջորդած քաղաքական ու մշակութային գործընթացները, որոնք պոետի թեթև գրչով կոչվեցին «ծնհալ», թափանցեցին նաև խորհրդային պատմագիտության (այդ թվում՝ արվեստի գիտության) ոլորտ: Բացվեց երկրի հեռավոր ու մոտ անցյալը վերանայելու, վերստին քննելու, որոշ գիտաճյուղերի ժամանակագրական ու պրոբլեմային դաշտն ընդլայնելու, մոռացված անուններ ու դարաշրջաններ ստվերից դուրս բերելու աննախադեպ հնարավորություն: Արվեստի պարագայում դրան գումարվեց մեկ այլ կարևոր գործոն. ստեղծագործական դրսևորումների այն արտառոց առատությունը, որին ծնունդ տվեց խրուշչովյան ռեֆորմը, լրացուցիչ խթան էր՝ մշակութային նորագույն, արդի պրոցեսները շահագրգիռ ուշադրության արժանացնելու իմաստով:

1958-1991 թվականներ

Հենց այս բուռն, բեկումնային տարիներին կազմակերպվեց ԳԱ արվեստի ինստիտուտը (1958): Ունենալով բոլոր նախադրյալները՝ այն հետզհետե դարձավ նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի ուսումնասիրության

Աղապյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում, արվ. դոկտ. ...սեղմագիր, Երևան, 2007:

⁴ **Սարգսյան Մ.**, Հայկական և ռուսական կերպարվեստի կապերը XIX–XX դարերում, Երևան, 1953:

⁵ **Դրամբյան Ռ.**, Եղիշե Թադևոսյան (կյանքը և ստեղծագործությունը), Երևան, 1955: Տե՛ս նաև **Драмбян Р.** Егисше Татевосян. М., 1957:

⁶ **Մարտիրոսյան Ե.**, Ստեփան Աղաջանյան, Երևան, 1956: Տե՛ս նաև **Мартикян Е.** Степан Агаджанян. М., 1958:

⁷ **Սարգսյան Մ.**, Մարտիրոս Սարյան, Երևան, 1955, **Նույնի.** Գևորգ Բաշինջադյան: Կյանքը և գործունեությունը, Երևան, 1957, **Габриэл Гюрджян.** Автор текста М. Айвазян. М., 1957:

⁸ Այդպիսին է, օրինակ, Ռ. Դրամբյանի «Եղիշե Թադևոսյան» գիրքը՝ մեծանուն հայ գեղանկարիչն ընծայված լավագույն աշխատանքներից մեկը:

առանցքային կենտրոն: Այսուհետ դա կապված էր ոչ միայն ավագ սերնդի, այլև 1960-ականներին ասպարեզ եկած, գիտական առավել անկաշկանդ դիրքորոշումներ դրսևորող արվեստաբաններ Մանյա Ղազարյանի, Նոնա Ստեփանյանի, Լևոն Խալաթյանի, Վիլհելմ Մաթևոսյանի, Մարիամ Այվազյանի և այլոց անունների հետ: Հետագայում՝ արդեն 1970–1980-ական թվականներին, նրանց շարքը համալրեցին Մարինա Ստեփանյանը, Արարատ Աղասյանը, Ռուզան Սարյանը, Ալիս Ներսիսյանը, որոնք դարձյալ հանդես բերեցին մասնագիտական թարմ նախասիրություններ և ուրույն մոտեցումներ: Սերունդների այդ շփումը, նրանց «երկխոսությունն» ու բանավեճը (բացահայտ և թաքնված) սնում և հարստացնում էին արվեստագիտական միտքը, ձևավորում երբեմն լարված, բայց կենդանի, կենսատու մթնոլորտ:

Ուստի պատահական չէ, որ 1960–1980-ական թվականներին այդքան արգասաբեր եղան ազգային նոր և նորագույն կերպարվեստի ուսումնասիրության առումով: Հենց այդ տարիներին ինստիտուտի աշխատակիցները տպագրեցին ավելի քան տասնյակ հայ վարպետների, ի թիվս որոնց՝ Հակոբ Հովնաթանյանի⁹, Ստեփանոս Ներսիսյանի¹⁰, Հովհաննես Այվազովսկու¹¹, Վարդգես Սուրենյանցի¹², Անդրեաս Տեր-Մարությանի¹³, Մարտիրոս Սարյանի¹⁴, Հակոբ Կոջոյանի¹⁵, Հակոբ Գյուրջյանի¹⁶, Սեդրակ Առաքելյանի¹⁷, Ռաֆայել Շիշմանյանի¹⁸, Ալեքսանդր Բաթբեուկ-Մելիքյանի¹⁹, Ռուբեն Շահվերդյանի²⁰, Արա Բեքարյանի²¹, Գրիգոր Խանջյանի²², Նանա Գյուլիքնիսյանի²³, Ռաֆայել Աթոյանի²⁴ կենսագրական ու ստեղծագործական ուղին ներկայացնող գրքեր և ալբոմներ: Սեղանին դրվեցին Հ. Այվազովսկուն նվիրված փաս-

⁹ Հակոբ Հովնաթանյան. Ալբոմ, Առաջաբանի հեղ.՝ Ռ. Դրամբյան, Երևան, 1969, **Казарян М.** Художники Овнатаяны. М., 1968:

¹⁰ **Սարգսյան Մ.**, Ստեփանոս Ներսիսյան, Երևան, 1985:

¹¹ **Սարգսյան Մ.**, Հովհաննես Այվազովսկի, Երևան, 1976:

¹² **Ղազարյան Մ.**, Վարդգես Սուրենյանց, Երևան, 1960, **Հարությունյան Վ.** Վարդգես Սուրենյանց, Երևան, 1960, **Казарян М.** Суренянц. М., 1962:

¹³ **Սարգսյան Մ.**, Անդրեաս Տեր-Մարության, Երևան, 1960:

¹⁴ **Դրամբյան Ռ.**, Մարտիրոս Սարյան, Երևան, 1960, **Խալաթյան Լ.**, Սարյանը և թատրոնը, Երևան, 1960, **Драмбян Р.** Мартирос Сергеевич Сарьян. М., 1964, **Մաթևոսյան Վ.**, Մարտիրոս Սարյան, Երևան, 1975:

¹⁵ **Драмбян Р.** Акоп Карапетович Коджоян. М., 1960, **Մաթևոսյան Վ.** Հակոբ Կոջոյան: Արվեստը, Երևան, 1971, **Մաթևոսյան Վ.**, Հակոբ Կոջոյան, Երևան, 1983:

¹⁶ **Драмбян Р.** Акоп Гюрджян. Ереван, 1973.

¹⁷ **Մաթևոսյան Վ.**, Սեդրակ Առաքելյան, Երևան, 1963:

¹⁸ Ռաֆայել Շիշմանյան, Ալբոմ, Հեղ.-կազմող՝ Մ. Այվազյան, Երևան, 1985:

¹⁹ **Драмбян Р.** Александр Бажбеук-Меликян. М., 1971.

²⁰ **Степанян М.** Шавердян Рубен. Альбом. Живопись, скульптура. М., 1982.

²¹ **Казарян М.** Ара Бекарян. М., 1979.

²² **Казарян М.** Григор Ханджян. М., 1968, Գրիգոր Խանջյան, Ալբոմ, Տեքստի հեղ. Մ. Ղազարյան, Երևան, 1978, **Степанян Н., Зурабов Б.** Григор Ханджян. Живопись, графика. М., 1987:

²³ Гюликевхян Нана. Армения – песня моя. Альбом. Вступ. статья М. Айвазян. М., 1974.

²⁴ **Степанян М.** Рафаэл Атоян. Альбом. М., 1988.

տաթղթերի և նյութերի ժողովածուն²⁵, Մ. Սարյանի հուշերը²⁶, վերջինիս կյանքի և գործունեության ընդարձակ տարեգրությունը²⁷: Հրապարակվեցին նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի ընդհանուր հարցերին, մասնավորապես դրա տեսակներին²⁸, ժանրերին²⁹, առնչություններին³⁰, հավաքածուներին³¹, երիտասարդ ուժերին³² վերաբերող բազմապիսի աշխատանքներ: Ինչպես ակադեմիական, այնպես էլ գիտահանրամատչելի շարադրանքի ձևաչափով վերստին համակարգվեց և ի մի բերվեց XIX–XX դարերի հայ արվեստի պատմությունը: Նկատի ունենք Ն. Ստեփանյանի³³, Մ. Ավագյանի³⁴, Մ. Ղազարյանի³⁵ հեղինակային, նաև՝ «Очерки по истории армянского изобразительного искусства»³⁶, «Искусство Советской Армении за 60 лет»³⁷ և «Армянское советское искусство на современном этапе»³⁸ կոլեկտիվ հրատարակությունները, որոնք, թեև գրված էին ռուսերեն, այդուհանդերձ ծառայում էին իրենց նպատակին: Դրան զուգահեռ՝ ինստիտուտի մասնագետներն ակտիվ համագործակցում էին հանրապետական և միութենական գիտական հանդեսների, պարբերականների, հրատարակչությունների հետ, իսկ նրանցից մի քանիսն ընդգրկվեցին Մոսկվայում լույս տեղնող «История искусства народов СССР» բազմահատորյակի և «Искусство стран и народов мира. Краткая художественная энциклопедия» երկհատորյակի հեղինակային կազմում: Այդպիսով նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի պատմագիտությունն ընդլայնում էր շրջանակը, ձեռք բերում բազմալեզու ընթերցող և բազմահազար լսարան, ինչը, անշուշտ, մեծ նվաճում էր թե՛ ինստիտուտի, թե՛ առհասարակ հայ արվեստագիտության համար:

²⁵ Айвазовский: документы и материалы. Сост. М. Саргсян и др. Ереван, 1967.

²⁶ **Սարյան Մ.**, Գրառումներ իմ կյանքից. Գիրք առաջին, Երևան, 1966, **Сарьян М.** Из моей жизни. М., 1980:

²⁷ **Ղազարյան Մ., Աղասյան Ա.**, Մարտիրոս Սարյան. Կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն, Երևան, 1980:

²⁸ **Սարգսյան Մ.**, Սովետական Հայաստանի գրաֆիկան, Երևան, 1961:

²⁹ **Այվաзян М.** Пейзаж в армянской советской живописи. Ереван, 1978.

³⁰ **Սարգսյան Մ.**, Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան և հայ նկարիչները, Երևան, 1979:

³¹ **Дрампян Р.** Государственная картинная галерея Армении. М., 1982.

³² Հայաստանի երիտասարդ նկարիչները. Ալբոմ, Կազմող՝ Ֆ. Միրզոյան, տեքստի հեղ.՝ Ա. Աղասյան, Երևան, 1987:

³³ **Степанян Н.** Искусство Армянской ССР. М., 1967, **Նույնի.** Очерк изобразительного искусства Армении. М., 1985, **Նույնի.** Искусство Армении: черты историко-художественного развития. М., 1989.

³⁴ **Измайлова Т., Айвазян М.** Искусство Армении. М., 1969.

³⁵ Изобразительное искусство Армянской ССР. Автор-составитель М. Казарян. М., 1978.

³⁶ Очерки по истории армянского изобразительного искусства. Отв. редактор М. Айвазян и др., Ереван, 1979.

³⁷ Искусство Советской Армении за 60 лет. Сост.-редактор Г. Геодакян. Ереван, 1980.

³⁸ Армянское советское искусство на современном этапе. Сост.-редактор Г. Геодакян. Ереван, 1987.

Այս տեսակետից ոչ պակաս կարևոր էր ինստիտուտի նախաձեռնությամբ կամ նրա գործուն մասնակցությամբ հանրապետական, միութենական և միջազգային գիտաժողովների կազմակերպումը: Առանձնացնենք միայն մեկը՝ հայ արվեստին նվիրված երկրորդ միջազգային սիմպոզիումը (Երևան, 1978), որն իսկական իրադարձություն էր հանրապետության գիտական ու մշակութային կյանքում: Նոր և նորագույն հայ կերպարվեստին հատկացված էր հատուկ մասնաճյուղ, որի նստաշրջաններին ներկայացվեցին մի շարք կարևոր, ծրագրային զեկուցումներ, ինչպես, օրինակ, Ռ. Դրամբյանի «Акоп Овнатяня», Մ. Ստեփանյանի «Портрет в армянской советской живописи двадцатых годов», Ն. Ստեփանյանի «Истоки современной армянской живописи», Մ. Ալվազյանի «Творческие поиски в армянской живописи 1960–1970-х годов» թեմաներով ելույթները: Ակնհայտ էր, որ XIX–XX դարերի հայ կերպարվեստն իր հարուստ ժառանգությամբ ու գեղագիտական անվիճելի արժանիքներով պահանջում է նույնքան խոհուն մոտեցում, նույնքան խորաթափանց հայացք, որքան՝ հին և միջնադարյան մշակույթը: Պարզ դարձավ նաև, որ Հայաստանում կա համապատասխան ներուժ, կան կարող մասնագետներ, որոնք արդի գեղարվեստական երևույթները դիտարկում են ոչ թե սոսկ տեղական, այլ տարածաշրջանային, գլոբալ իրողության համատեքստում: Հավանաբար, հենց դա նկատի ուներ ականավոր արվեստաբան Ալեքսանդր Կամենսկին, երբ ասում էր, թե «...սիմպոզիումի ընթացքում մենք ուսումնասիրում էինք ոչ միայն լոկ հայերի ստեղծագործական ներդրումը: Ըստ էության, մենք այստեղ զբաղվում էինք համաշխարհային գեղարվեստական մշակույթով՝ դրա չափազանց արտահայտիչ և բովանդակալից հայկական տարբերակով»³⁹:

1991-2020 թվականներ

Ցավոք, այս պրոցեսների բնականոն ընթացքը կտրուկ խափանվեց պատմական ցնցումների բերումով. 1991-ին փլուզվեց Խորհրդային Միությունը, և Արվեստի ինստիտուտը, ինչպես և ողջ ակադեմիական համակարգը, հայտնվեց ծայրաստիճան բարդ պայմաններում: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, ըստ էության, կաթվածահարեց հետազոտական ու հրատարակչական գործը, գիտական և մշակութային հիմնարկները բախվեցին իրենց գոյությունը պահպանելու խնդրին: Վրա հասան նաև ցավալի մարդկային կորուստներ. կյանքից հեռացան ինստիտուտի հին աշխատակիցներ, հայ կերպարվեստի գիտակներ Ռուբեն Դրամբյանը (1991) ու Մանյա Ղազարյանը (1998): Թերևս ամենահուսահատեցնողն այն էր, որ հայագիտության ստվար մի հատված արագորեն մեկուսանում էր, պարփակվում զուտ տեղական, ներազգային շրջանակներում՝ զրկվելով ոչ միայն նախկին լսարանից, այլև մասնագիտական հարթակներից, շփումներից, հաճախ՝ ակտուալ տեղեկատվությունից, որոնք պարզապես անհրաժեշտ են գիտական մտքի նորմալ գոյատևությունն ապահովելու համար:

³⁹ Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, հ. IV, Երևան, 1981, էջ 371:

Այսուհանդերձ, 1990-ական թվականները նշանավորվեցին նաև դրական փոփոխություններով: Հայաստանի անկախության հռչակումը (1991), խոսքի բաղձալի ազատականացումը, գրաքննության վերջնական նահանջը թույլ տվեցին վերաբացել ազգային պատմության էջերը, նորովի դառնալ նրա դասերին, թարմ հայացք նետել հեռավոր և մոտ անցյալի մշակութային ժառանգությանը: Հակառակ բոլոր օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ դժվարությունների՝ այդ անցումային տարիներին լույս ընծայվեցին Ա. Աղասյանի «Мартирос Сарьян. Раннее творчество»⁴⁰ և «Ерванд Кочар»⁴¹, Մ. Ավագյանի «Геворк Григорян (Джотто)»⁴² մենագրությունները, ինստիտուտի հովանու ներքո անցկացվեցին հայ արվեստի VII (1995) և VIII (1997) հանրապետական կոնֆերանսները, տևական դադարից հետո վերաբացվեց կերպարվեստի բաժնի ասպիրանտուրան: 1995-ին ինստիտուտում ստեղծվեց արվեստագիտության՝ Հայաստանում առաջին և առայժմ միակ մասնագիտական խորհուրդը, ուր սկսեցին պաշտպանության դրվել նոր և նորագույն շրջանի հայ կերպարվեստին վերաբերող ատենախոսություններ⁴³: Այսպիսով, 1990-ական թվականներին մեզ հետաքրքրող ուղղությամբ տարվող աշխատանքն ինստիտուտում չէր դադարում, թեև իրագործվում էր նվազագույն ուժերով և ծայրաստիճան համեստ ծավալներով:

Բայց և այնպես հարկավոր եղան տարիներ, որպեսզի այդ հիմնարկը մոտենա իր գործունեության նախկին ինտենսիվությանն ու մասշտաբներին: Դրա նախանշանները երևան եկան արդեն մեր հազարամյակում, երբ քիչ թե շատ կարգավորվեց Հայաստանի գիտամշակութային օջախների կանոնավոր աշխատանքը, հունի մեջ ընկան պարբերականներն ու հրատարակչական գործը: Արվեստի ինստիտուտը թերթեց իր պատմության ներկայիս էջը: XIX–XX դարերի հայ կերպարվեստի ուսումնասիրության ոլորտ ներգրավվեցին ինստիտուտի ասպիրանտներ, այնուհետև՝ աշխատակիցներ Արթուր Ավագյանը, Գարեգին Քոթանջյանը, Մանե Մկրտչյանը, Մարգարիտա Քամայանը: Մենագրություններ և ալբոմներ հրատարակվեցին խորհրդահայ գրքարվեստի մեծերի (Մ. Սարյան, Հ. Կոչոյան, Մ. Արուտչյան)⁴⁴, Վահրամ Գայֆեճյանի⁴⁵, Փարավոն Միրզոյանի⁴⁶, Հակոբ Հովնաթանյանի⁴⁷, Հենրի

⁴⁰ **Агасян А.** Мартирос Сарьян. Раннее творчество. Ереван, 1992. 2012-ին գիրքը վերահրատարակվեց որոշ կրճատումներով՝ այս անգամ արդեն պատկերազարդ (տե՛ս նաև **Агасян А.** Символизм и творчество Мартироса Сарьяна. Ереван, 2012):

⁴¹ **Агасян А.** Ерванд Кочар. Ереван, 1999.

⁴² **Айвазян М.** Геворк Григорян (Джотто). Ереван, 1997.

⁴³ Դրանցից առաջինը տողերիս հեղինակի թեկնածուական թեզն էր: Տե՛ս. **Ավագյան Ա.**, Հայաստանի գեղարվեստական կյանքը 1920–1932 թթ. (կերպարվեստ): Արվ. թեկն. ...ստեղծագիր, Երևան, 2000:

⁴⁴ **Մաթևոսյան Վ.**, Երեք կիսադեմ. Սարյան, Կոչոյան, Արուտչյան, Երևան, 2002, **Նույնի.** Հակոբ Կոչոյան, Երևան, 2003:

⁴⁵ Ваграм Гайфеджян. 1879–1960. Альбом. Сост. и автор очерка Э. Гайфеджян. Авт. статей Н. Котанджян (отв. ред.), Г. Игитян, Р. Адалян. Ереван, 2002.

⁴⁶ Փարավոն Միրզոյան. Կատալոգ, Հեղ.՝ Ա. Աղասյան, Է. Միանսարյան, Լ. Չուգասյան: Կազմ.՝ Ա. Գասպարյան, Ա. Հակոբյան, Երևան, 2005:

⁴⁷ **Дрампян Р.** Акоп Овнатанян (1806–1881). Ереван, 2006.

Էլիբեկյանի⁴⁸, Տաճատ Խաչվանքյանի⁴⁹, Քաջազի (Քաջազունի Քեչեճյան)⁵⁰, Երվանդ Քոչարի⁵¹, Վարդգես Սուրենյանցի⁵², Ղուկաս Չուբարյանի⁵³, Հարություն Կալենցի⁵⁴, Էդուարդ Իսաբեկյանի⁵⁵, Փանոս Թերլեմեզյանի⁵⁶, Հովհաննես Այվազովսկու⁵⁷, Էդուարդ Արծրունյանի⁵⁸ մասին: Լույս տեսան Մ. Սարյանի նամականու առաջին, ապա՝ երկրորդ հատորները⁵⁹, հայ նկարիչների և քանդակագործների գրական ժառանգության ընտրանին⁶⁰, արվեստաբաններ Վ. Մաթևոսյանի⁶¹ և Ռ. Դրամբյանի⁶² հոդվածների հետմահու ժողովածուները, «Арутюн Каленц в воспоминаниях современников» րովանդակալից հատորը⁶³: Հայ կերպարվեստի պատմության նորանոր հարցադրումներ հնչեցին Ա. Ավագյանի⁶⁴, Ա. Ներսիսյանի⁶⁵, Ա. Աղասյանի⁶⁶, Ռ. Սար-

⁴⁸ Հենրի Էլիբեկյան, Ալբոմ, Հոդվ. հեղ.՝ Ս. Մանուկյան, Լ. Սարգսյան և ուրիշներ, Երևան, 2006:

⁴⁹ Տաճատ Խաչվանքյան, Ալբոմ, Կազմ., տեքստի և ծանոթագրությունների հեղ.՝ Ա. Ավագյան, Երևան, 2007:

⁵⁰ **Աղասյան Ա.**, Քաջազի մշտավառ կանթերը, Երևան, 2009:

⁵¹ **Աղասյան Ա.**, Երվանդ Քոչարի տարածության մեջ, Երևան, 2013:

⁵² **Աղասյան Ա.**, Վարդգես Սուրենյանց (1860–1921), Ալբոմ, Երևան, 2010:

⁵³ Ղուկաս Չուբարյան. 1923–2009. Պատկերագիրք, Առաջաբանի հեղ.՝ Ն. Քոթանջյան, Երևան, 2012:

⁵⁴ **Нерсисян А.** Художник Арутюн Каленц. Жизнь и творчество. Ереван, 2012.

⁵⁵ Էդուարդ Իսաբեկյան–100, Առաջաբանը՝ Ա. Աղասյանի, Երևան, 2014:

⁵⁶ **Կիրակոսյան Մ.**, Փանոս Թերլեմեզյանի կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 2014:

⁵⁷ **Աղասյան Ա.**, Ծովով հափշտակվածը. Հովհաննես Այվազովսկի (նկարչի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ), Երևան, 2017:

⁵⁸ **Степанян М.** Художник Эдуард Арцрунян. Монографический альбом. Ереван, 2017.

⁵⁹ **Սարյան Մ.**, Նամակներ, հ. 1–2. Երևան, 2002–2012:

⁶⁰ Армянские художники об искусстве. Деятели армянского искусства об искусстве. Авт.-сост. Я. Хачикян, М. Казарян. Ереван, 2004.

⁶¹ **Մաթևոսյան Վ.**, Ուսումնասիրություններ, Երևան, 2014:

⁶² **Драмбян Р.** Из истории армянского искусства. Сборник статей. Ереван, 2016.

⁶³ Арутюн Каленц в воспоминаниях современников. Ереван, 2012.

⁶⁴ **Авакян А.** Из истории художественной жизни Армении: 1920–1932. Ереван, 2002.

⁶⁵ **Нерсисян А.** Человек и природа. Армянская живопись второй половины XX века. Ереван, 2004.

⁶⁶ Հայերը Սանկտ Պետերբուրգի գեղարվեստական կրթօջախներում (XIX–XX դդ.), Կազմ.՝ Ռ. Հակոբյան. Հեղ. կազմ՝ Ա. Աղասյան և ուրիշներ, Երևան 2004, **Ագասյան Ա., Բաгдамян И.** Два цвета радуги – двух судеб отражение.... Произведения армянской и русской живописи из музеев Армении. М., 2010, **Աղասյան Ա., Ասատրյան Ա.**, Հայ-ռուսական գեղարվեստական առնչությունների պատմությունից. Սանկտ Պետերբուրգ (XIX դար–XX դարի սկիզբ), Երևան, 2015, **Աղասյան Ա.**, Հայ կերպարվեստի և կիրառական արվեստի կորուստներն Օսմանյան կայսրության տարածքում (համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2018, **Նույնի.** Կոմիտասը հայ նկարիչների և քանդակագործների աչքերով, Երևան, 2019:

յանի⁶⁷, Գ. Քոթանջյանի⁶⁸, Մ. Մկրտչյանի⁶⁹, Լ. Դոլուխանյանի⁷⁰ և այլոց մենագրություններում: Եթե այս ամենին հավելենք ինստիտուտի պատերում գրված բազմապիսի հոդվածներն ու զեկուցումները, նրա մասնագիտական խորհրդում պաշտպանված շուրջ երկու տասնյակ դիսերտացիաները, որոնք վերաբերում էին խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին՝ կստանանք հուսադրող պատկեր: Ի դեպ, նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի ուսումնասիրության գործին շոշափելի ավանդ բերեցին ինստիտուտի երիտասարդ մասնագետները, որոնց համար կարևոր ամբիոն հանդիսացան 2005-ից այստեղ պարբերաբար կազմակերպվող երիտասարդ արվեստաբանների գիտաժողովները և «Կանթեղ» գիտական հանդեսը, իսկ վերջերս՝ նորաստեղծ «Արվեստագիտական հանդեսը»:

Այսուհանդերձ, չնայած հրապարակումների այս առատ հոսքին, ազգային նոր և նորագույն կերպարվեստի լուսաբանման մեջ մի էական բաց էր նկատվում: Չկար այդ ժամանակաշրջանի պատմությանը նվիրված մի ամբողջական հայերեն աշխատություն, որը կամփոփեր պատմագեղարվեստական ողջ նյութը՝ պլաստիկական ստեղծագործության բոլոր տեսակների ընդգրկումով: Նման աշխատության կարիքը վաղուց հասունացել էր: Եղած բացը լրացնելու եկավ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր Ա. Աղասյանի «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում» մեծածավալ մենագրությունը, ուր ազգային նոր և նորագույն գեղարվեստական մշակույթը ներկայացավ արվեստի տեսակների, ժանրերի, ստեղծագործական ուղղությունների և «դերակատարների» ողջ բազմազանությամբ⁷¹: Ջերժ լինելով գաղափարական այն բեռից, որը երբեմն ստվերում էր խորհրդային տարիներին լույս տեսած համանման ձեռնարկները, գիրքը բովանդակում էր նոր նյութ, որն ինչ-ինչ պատճառներով վրիպել էր նախորդ հետազոտողների հայացքից կամ միտումնավոր անտեսվել, ընդ որում՝ փաստական և մատենագիտական բազում ճշտումներով, որոնք ապահովեցին հատորի տեղեկատու արժեքը: Տեքստի «թեթևացված» տարբերակն առանձին բաժնով զետեղվեց ՀՀ պետական մրցանակի արժանացած «Հայ արվեստի պատմություն» կոլեկտիվ հրատարակության մեջ⁷², որը ևս լայն ար-

⁶⁷ Сарьян Р. Сарьян и Россия. Ереван, 2006.

⁶⁸ Քոթանջյան Գ., Իմպրեսիոնիզմի գեղարվեստական ժառանգությունը և հայ գեղանկարչությունը (XIX դ. երկրորդ կես–XX դ. առաջին կես), Երևան, 2014:

⁶⁹ Մկրտչյան Մ., Սիմվոլիզմ. արձագանքը հայ կերպարվեստում. XIX դարի վերջ–XX դարի սկիզբ, Երևան, 2015:

⁷⁰ Դոլուխանյան Լ., Էլոյան Ա. Քանդակը հայկական ճարտարապետության մեջ. XX դար: Սինթեզի հարցեր, Երևան, 2018:

⁷¹ Տե՛ս Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում, Երևան, 2009, նաև՝ մեր գրախոսականը՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2009, № 2, էջ 259–262:

⁷² Աղասյան Ա., Հակոբյան Հ., Հասրաթյան Մ., Ղազարյան Վ., Հայ արվեստի պատմություն, Երևան, 2009: Այս հրատարակությունը սկզբնապես մտահղացվել էր որպես դասագիրք և չի պարունակում հղումներ ու ծանոթագրություններ: Մինչդեռ դրանք կարևոր դեր են խաղում Ա. Աղասյանի մենագրության մեջ՝ ընթերցողին մա-

ձագանք ստացավ թե՛ մասնագետների, թե՛ ուսանողության ու լայն հանրության շրջանում:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի բազմաբեղուն գործունեության շնորհիվ հետզհետե ձևավորվեց ազգային նոր և նորագույն կերպարվեստի զարգացման բավական հստակ և գունեղ մի պատկեր: Անշուշտ, դա ուրախալի է, սակայն բնավ չի նշանակում, թե գիտական այս ոլորտում եղած բոլոր խնդիրներն այսքանով լուծված կամ առաջադրված են: Հակառակը, մեր օրերում նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի պատմագիտությունը մշակել է մի հիմք, որին ապավինելով հարկ է փնտրել նոր, դեռևս անհայտ հորիզոններ:

ВКЛАД ИНСТИТУТА ИСКУССТВ НАН РА В ИЗУЧЕНИЕ АРМЯНСКОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ПЕРИОДОВ

АРТУР АВАГЯН

Современный уровень развития армянской искусствоведческой мысли диктует необходимость хотя бы вкратце очертить пройденный ею путь, осмыслить ее опыт, оценить культурное значение. Одним из частных, локальных аспектов этой проблемы представляется роль Института искусств НАН РА в изучении армянского изобразительного искусства нового и новейшего периодов. В ходе своей многолетней деятельности, направленной на выработку и реализацию различных научных проектов, Институт занял ведущее место в означенной области, выделяясь среди аналогичных ему учреждений как своим сугубо академическим характером, так и масштабами и результатами работы.

Ключевые слова – история армянского искусствоведения, армянское изобразительное искусство нового и новейшего периодов, Институт искусств НАН РА.

CONTRIBUTION OF NAS RA INSTITUTE OF ARTS TO THE STUDY OF ARMENIAN FINE ART OF THE NEW AND NEWEST PERIODS

ARTUR AVAGYAN

The current level of development of Armenian art criticism requires to at least briefly outline the passed path, conceptualize the experience, and evaluate its cultural significance. One of the specific, local aspects of this problem is the role of NAS RA Institute of Arts in the study of Armenian fine arts of the new and newest periods. During the many years of its activity, targeted at the develop-

տուցելով փաստական ու մատենագիտական ընդարձակ, մանրամասն տեղեկատվություն:

ment and implementation of various scholarly projects, the Institute holds one of the leading positions in this field, stands out among similar institutions thanks to its purely academic approach, as well as the scale and results of its work.

Key words – history of Armenian art criticism, Armenian fine arts of the new and newest periods, NAS RA Institute of Arts.